

УКРАЇНСЬКЕ ПАРАГРОМАДЯНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО РУЙНАЦІЯ В РОКИ СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ДЛЯ УЧИТЕЛІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

С. В. Маркова

*Інститут дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду
markova1914@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>*

Ключові слова: українське парагромадянське селянське суспільство, власність, самоврядні інституції, «Громадянська освіта».

Мета статті – проаналізувати українське парагромадянське селянське суспільство першої третини ХХ ст. та його руйнацію у роки становлення комуністичного тоталітарного режиму. Методологія дослідження базується на принципах історизму. Авторка використала концепцію про три історичні типи цивілізацій; застосувала соціокультурний підхід; послуговувалася історико-типологічним, історико-порівняльним, історико-психологічним, нормативно-ціннісним методами. Наукова новизна. Введено в обіг поняття українське парагромадянське селянське суспільство та адаптовано його для використання вчителями «Громадянської освіти» у старшій школі.

UKRAINIAN PARA-CIVIL VILLAGE SOCIETY AND ITS DESTRUCTION DURING THE YEARS OF COMMUNIST TOTALITARIAN REGIME ESTABLISHMENT: HISTORICAL DISCOURSE FOR CIVIL EDUCATION TEACHERS

S. Markova

National Museum of the Holodomor-Genocide

Key words: Ukrainian para-civil village society, ownership, self-governed institutions, «Civil Education».

The aim of the article is to analyze Ukrainian para-civil village society of the first third of the 20th century and its destruction during the years when Communist totalitarian regime was being established. Research methodology is based on the principles of historicism. The author referred to the concept of three historical types of civilization, chose a socio-cultural approach, used historical typological, historical comparative, historical psychological, and normative value methods. Scientific novelty. The term «Ukrainian para-civil village society» was introduced and adapted for studying it in high schools at «Civil Education» lessons.

Актуальність дослідження пояснюється відсутністю достатньої кількості наукових праць із проблем, пов'язаних зі знищенням елементів громадянського суспільства або українського парагромадянського селянського суспільства у роки становлення комуністичного тоталітарного режиму (початку 1930-х рр.). Подолання українським суспільством колективної травми, пов'язаної з Голодомором-геноцидом; формування інститутів громадянського суспільства; запровадження елементів прямої демократії у врядуван-

ні на місцевому рівні унеможливить відтворення диктаторських репресивних практик управління державою.

Базовою умовою життєдіяльності громадянського суспільства й умовою свободи особи в громадянському суспільстві є володіння кожним із його членів конкретною власністю або участь у володінні нею, право використовувати її й розпоряджатися на свій розсуд. Американський дослідник В. Нолл використав поняття «громадянське суспільство» (до України початку ХХ ст.) як

означення об'ємного комплексу соціальних інституцій, що існують упродовж тривалого періоду, успадковуються та використовуються місцевим населенням і перебувають поза безпосереднім контролем держави. Особливо важливими компонентами громадянського суспільства, на думку вченого, є: історичність (тривалість) об'єднання людей на основі рівності; добровільність, бо примус є цілковитою протилежністю громадянського суспільства¹.

Для більш докладного й системного висвітлення трансформацій/руйнацій в українському соціумі (у першій третині ХХ ст.) запропоновано використовувати термін «українське парагромадянське селянське суспільство» (пара- (грец. para) – префікс, що означає суміжність, близькість, схожість), який дозволяє адаптувати суспільно-політичні, соціально-економічні, соціально-демографічні характеристики змін структури українського суспільства до європейських тенденцій розвитку громадянського суспільства і показати, як українське парагромадянське селянське суспільство перетворилося на поле битви між совєцькою владою і селянами-власниками, які намагалися висловлювати та захищати власні інтереси, інтереси громади, села, хутора, відруб².

Українське парагромадянське селянське суспільство можна ідентифікувати як систему соціально-територіальних зв'язків і відносин, що склалася наприкінці першого десятиліття ХХ ст., підтримувалася за допомогою звичаїв, традицій, норм звичаєвого права, законів, спільних інтересів, була інституціоналізована через громаду, сход, віче-сход, толоку, «сімейну спілку» і характеризувалася громадським самоврядуванням та взаємодопомогою, діяльністю громадських добровільних організацій, як-от: громадські сільськогосподарські товариства, сільськогосподарські артілі, кооперативи, селянські спілки та ін.; виступала дієвим засобом соціалізації молоді. Більшовики намагалися використати основи парагромадянського селянського суспільства для власних цілей, зокрема намагаючись створити артілі, комуни, інші форми колгоспів, земельні громади, при цьому вилучивши два головні елементи: власність та економічну зацікавленість результа-

тами праці. Варто зауважити, що у марксистів був особливий підхід до громадянського суспільства. Історичний розвиток, за К. Марксом, мав призвести до звільнення громадянського суспільства від держави (держави в комуністичному суспільстві мала відмерти). На відміну від Г. В. Ф. Гегеля, на думку К. Маркса, громадянське суспільство мало б існувати поза державою як політичним інститутом. В. Ленін у своїх роботах не використовував поняття «громадянське суспільство», для нього історія була насамперед генезою боротьби між класами, він абсолютизував революційне, доводив сталу необхідність терору, нехтував законами соціальної еволюції³.

Українське парагромадянське селянське суспільство, яке виявилось спроможним чинити супротив комуністичному режимові у роки тотального одержавлення, було знищене під час колективізації, розкуркулення й Голодомору-генциду⁴.

Українська громада пройшла еволюцію від господарської, адміністративно-територіальної одиниці до соціального інституту (від громад князівських сіл і посадів давньоруських міст, громад-волостей, дворищних громад, дольових та подворищних громад багатодвірних сіл до сільських громад початку ХХ ст.). Сільські українські громади відрізнялися від російських общин, адже створювалися на перетині різних правових культур, формувалися на підвалинах вічового демократизму, «местського права», магдебурзького права, литовських статутів, традицій місцевого самоврядування козаків та ін. В. Антонович вважав, що громадівський (вічовий) демократизм був характерною рисою соціального життя українців, «де члени мали волю і рівноправність»⁵. Б. Грінченко наводив такі дефініції громади на початку ХХ ст.: громада (громадка, громадонька) – спільність рівноправних осіб, мир, зібрання, «мирська сходка»⁶.

Громади Правобережної України формувалися в юридичному просторі правової культури Речі Посполитої, в основі якої лежав концепт недоторканності приватної власності, на відміну від ідеї

³ Там само. С. 57–58.

⁴ Маркова С. В. Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства. Український селянин: 36. наук. праць. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 117–121.

⁵ Антонович В. Три національні типи народні. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.

⁶ Словник української мови / Упорядник Борис Грінченко. Т. І: А–Ж. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1958 (надруковано з видання 1907–1909 рр.). С. 329–330.

¹ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ: Родовід, 1999. 560 с.

² Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 7.

російської абсолютної монархії про необов'язковість гарантування державою приватних прав власності, що формувало інше ставлення до приватної власності. Часто це призводило до того, що українська громада могла ухвалювати рішення, які суперечили законам імперії, могла не визнавати присланого старосту, священника та обрати своїх представників⁷. У 1905–1907 рр. сільські громади проводили переговори з власниками великих маєтків у справах поліпшення умов оренди, зменшення відробітків за пасовища, дрова тощо⁸. Громади також контролювали дотримання звичаєво-правових норм, пов'язаних із найманням працівників, зокрема з умовами праці та платні за неї. Варто зауважити, що залежність селянина від сільської громади мала регіональні особливості: там, де домінувала індивідуальна земельна власність, вона була меншою, де общинна – більшою.

На думку О. Приймака, термін «община» на Півдні України використовувався переважно в офіційній документації, селяни вживали замість нього визначення «громада», а общинний наділ називали «душовим» або «дворовим». Община (громада) у цьому регіоні була одночасно економічним об'єднанням і найнижчою адміністративною одиницею, що дозволяє її характеризувати як державний інститут⁹. Український вчений В. Лозовий слушно запропонував ідентифікувати поземельну сусідську організацію дрібних безпосередніх виробників, у яких загальне село був юридичною особою і володів земельним наділом як общину, а села, де існувало подвірне землеволодіння – як громади¹⁰. Отже, сільські українські громади відрізнялися від російських общин, бо створювалися на перетині різних правових культур, зокрема, формувалися на підвалинах вічного демократизму, традицій місцевого самоврядування козаків. Це дозволяє стверджувати про них, як про досить демократичні селянські інституції, що виконували важливі функції соціалізації селян і не посягали «на величину особистої власності кожного господаря». За своєю суттю вони були національними структурами (бо склалися

переважно з українців), їхня діяльність значною мірою визначалася потребами місцевого селянського соціуму. Напередодні Першої світової війни українська громада нагадувала товариство, в якому обов'язки людини щодо громади переважно обмежувалися спільними рішеннями, напередодні більшовицького жовтневого перевороту українська сільська громада функціонувала як відносно демократична ланка місцевого самоврядування.

Основним органом сільського самоврядування був селянський сход, що складався з селян-домогосподарів (відповідно до «Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» від 19 лютого 1861 р.). Сход обирав посадових осіб села, зокрема сільського старосту, збирача податків, наглядача хлібних запасів. Наступною щаблю сільського самоврядування був волосний сход. Діяльність волосних сходів на початку XX ст. корелювалася з приростом населення, збільшенням дворів.

У Правобережній Україні, де в селян існувала подвірна, а не общинна традиція користування земельними угіддями, розподіл землі здійснювався на сільському сході, з правом апеляції щодо його рішення до волосного суду, мирового посередника та губернського з селянських справ присутствія¹¹.

У деяких громадах встановлювався почерговий порядок відбування посади старости усіма селянами. Саме сходи найчастіше чинили опір всебічному підпорядкуванню адміністративним органам, відстоювали «сукупну волю» громади. У 1902–1907 рр. на сходах ухвалювали вимоги до землевласників, обирали представників для переговорів із поміщиками, управителями, брали розписки від землевласників про дотримання узгоджених вимог та ін. Коли селяни страйкували, то саме на сходах ухвалювали рішення про взаємодопомогу грішми і хлібом. Н. Мірза-Авакянц писала, що в революційний період кожне село часто «провадило справу цілком самостійно» від інших сусідніх сіл, особливо на Лівобережжі та в Південній Україні¹².

В українських селах і дрібних містечках також традиційно існували молодіжні громади (дівочі й парубочі). В. Струманський слушно зауважував, що в українців емпіричні процеси соціалі-

⁷ Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 2001. С. 420.

⁸ Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920. Мюнхен; Чикаго : [б. в.], 1968 (Друк. «Logos»). С. 13.

⁹ Приймак О. М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX століття. Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Вип. XXVII. С. 59; 61.

¹⁰ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. С. 88.

¹¹ Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки): монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2007. С. 217.

¹² Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. Харків: Держвидав України, 1925. С. 46–48.

зації або адаптації молоді до умов навколишнього життя поєднували своїм змістом розумне, доцільне співвідношення особистого, колективного (групового) і всезагального, громадського. Дієвим засобом соціалізації парубків і дівчат, формування у них громадської активності й колективістських навичок було контактування, зокрема парубоцького товариства із сільським сходом (миром, громадою). Досить часто у парубків було право вирішального голосу на сході, з ними починали радитися, як з дорослими¹³. Отаман та отаманша залагоджували сварки, влаштовували забави, контролювали продовольчі каси й вели усі справи¹⁴. У багатьох селах Київщини, Чернігівщини й Полтавщини дівочі і парубочі громади, хоч і в значно слабшій формі, зберігались аж до 1930-х рр.¹⁵.

Спроби реформувати місцеве самоврядування у 1917–1920 рр. робили уряди Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.), Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.), Директорії (грудень 1918 р. – листопад 1920 р.). Улітку 1917 р. в Україні налічувалося 30 партій, представники половини з них входили до складу УЦР, зокрема УСДРП, УПСР, РСДРП(б), РСДРП(м), РПСР та інші. В I Універсалі було проголошено збереження земської системи самоврядування, в II Універсалі – закріплено права місцевого самоврядування. Відповідно до III Універсалу мало бути розпочато реформу місцевого самоврядування. У роки Української революції частина селян продовжувала вважати, що саме сільські сходи мали вирішувати всі нагальні потреби та були основними структурними одиницями самоврядування. У проєкті Української Конституції (1918 р.) волостям і громадам надавалися значні права самоуправи¹⁶. Виконавча влада УНР мала походити «тільки з народного вибору – з виборів громад, волостей земель і всього народу, дістаючи від вибраних ними органів свою повновасть і перед ними відповідаючи». Громади мали контролювати внесення податків, вчасний засів, ухвалювати рішення в першій інстанції про позбавлення земельної ділянки тих, хто не приступив до засіву, мали обирати виконавчі комітети, міліцію тощо.

На сільські громади й добровільно утворені товариства хліборобів покладали відповідальність за порядкування землею¹⁷.

Після зречення гетьманським урядом влади, вступу до Києва Директорії було відновлено Українську Народну Республіку. У 1918 р. активно дискутувалося питання про доречність утворення в центрі та на місцях вертикалі «трудових рад». Нетрудові й експлуататорські класи позбавлялися права голосу. В. Винниченко був противником організації влади у формі рад, вважав їх формами самоврядування міського пролетаріату. Голова уряду УНР В. Чехівський, навпаки, відстоював багатопартійні ради як самодіяльні організації. Українські есери наполягали, щоб до рад обов'язково входило селянство. Петлюрівці сприймали ради як загрозу «більшовизації» військ Директорії. У грудні 1918 р. Директорія запропонувала куріальний підхід (депутатські місця розподілялися залежно від чисельності населення губерній, між профспілками тощо). Упродовж 1919–1920-х рр. Директорією було створено комісію при Міністерстві внутрішніх справ «по виробленню Статуту про організацію губерніяльної, повітової і волосної влади» і затверджено закон «Про верховне тимчасове управління», відповідно до якого скасовувалися стани, основою державності проголошувалися громади. Громаду ідентифікували як одиницю самоврядування, а віче-сход – розпорядчий орган громади (сход громади складався з усіх мешканців, які перебували на терені громади не менше одного року, були громадянами УНР і мали не менше 20 років). Кожна заселена місцевість, яка мала 30 дворів або 150 душ населення, складала громаду і повинна була мати установлене законом громадське управління, яке утримувалося коштом громади, місцевості з меншою кількістю мусили долучатися до суміжних громад. Населені пункти, що налічували 1 тис. осіб поділялися на дві або більше громад, які мали виконувати такі функції, як: обслуговування загальнодержавних потреб, допомога у веденні власного господарства, можливість відстоювання своїх інтересів через громаду. Громади мали опікуватися справами благоустрою, економіко-господарськими, культурно-просвітніми, продовольчими, освітніми, облаштуванням громадських садків, ставів, криниць, допомогою місцевому хліборобству тощо. Громадське управління складалося зі старости громади, який мав

¹³ Олійник М. Українське сімейне звичаєве право (на матеріалах Правобережної України). *Наукові записки*. Київ–Хмельницький, 2002. Т. 8. Ч. I. С. 174.

¹⁴ Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Прага: Український громадський вид. фонд, 1928. С. 226.

¹⁵ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен: Українське видавництво, 1966. Т. II. С. 38–39.

¹⁶ Центральний державний історичний архів м. Львів (ЦДІ-АЛ). Ф. 760. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2–6.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. 272 арк.

стояти на сторожі прав громадян, його заступника, скарбника-збирача, громадського писаря, десятників (вони мали призначатися на кожні 25 дворів, виконувати натуральні повинності). Старосту, заступника старости, скарбника-збирача мали обирати на сході громади таємним голосуванням терміном на 1 рік, неписьменні особи могли бути обрані лише у крайніх випадках (селяни цінували «грамотного старосту»)¹⁸. Прийнятими вважалися лише ті постанови, що зібрали не менше половини голосів. Сучасний Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» частково перегукується із вищезгаданим документом, зокрема статті: 1; 12; 42; 14.1.¹⁹

Отже, упродовж 1917–1919 рр. українці асоціювали сільські громади та сходи із найважливішими інституціями на місцях. Сільська громада була ключовим багатофункціональним соціальним інститутом українського суспільства, виконувала важливі функції соціалізації, діяльність значною мірою визначалася потребами місцевого соціуму. Громада й сход ще відігравали важливу соціально-економічну роль і на початку 1920-х рр. Про це свідчить частота скликань сходів, їхня чисельність. У першій половині 1920-х рр. сходи збиралися частіше, ніж сільради, приблизно 25–30 разів на рік (сільради 7–8 разів), одночасно на них приходило від 150 до 200 осіб. Варто зауважити, що навіть у 1930 р. на Вінниччині, коли з 50 сіл вигнали радянську владу, розпустили сільради, селяни ще намагалися обирати старост²⁰.

У науково-публіцистичній літературі інколи ототожнюють сільські громади із земельними. Земельний кодекс УСРР 1922 р. ввів до офіційного обігу термін «земельна громада». Впродовж 1920-х рр. в українських селах нараховували понад 40 тис. земельних громад (кожна земгромада приблизно охоплювала 1–2 села). Були також земгромади, до складу яких входило від 800 до 1 000 дворів. Селяни часто ідентифікували земельні громади як основні структурні одиниці на селі, які давали дозвіл на повернення і поселення. Більшовики погано знали українське суспільство і хибно ототожнювали земельні громади з російськими общинами. Навіть окремі радянські

економісти вважали, що земельні громади – це і є офіційна назва общини в радянському законодавстві. Офіційно земельною громадою (громадою землекористувачів) визнавали об'єднання землекористувачів господарств чи фізичних (окремих) осіб, що використовували певну земельну площу й об'єднували свою діяльність в межах закону та свого статуту для того, щоб мати найбільшу господарчу користь (не мали функцій адміністративної одиниці, керівним органом вважалися загальні сходи членів громади)²¹. Функціонування земельних громад совєцька влада намагалася корелювати з діяльністю сільськогосподарської кооперації, вони мусили існувати за кооперативними ознаками, контроль за діяльністю земгромад мали здійснювати сільради. На жаль, масова колективізація передбачала перехід на усупільнення земгромад і сіл, кушове об'єднання колгоспів (куш – первісна форма єдиного централізованого господарства) і концентрацію механічної тягової сили у формі організації машинно-тракторних станцій. Землі колгоспам мали виділяти «єдиним масивом», це передбачало примусове вилучення земель. Після 1929 р. українських селян позбавили можливості вести сільське господарство, об'єднуючись у земгромади. У записці Наркомзему до Раднаркому УСРР (1929 р.) зазначалося, що «земельні громади, як об'єднання селянських господарств, що користуються правами земельно-адміністративного, а також і громадського характеру, втратили будь-яку мету подальшого існування і є цілком зайвими і непотрібними».

Наступною важливою інституцією для українського суспільства були ради. Варто розмежовувати поняття «совєцькі ради» із радами початку ХХ ст., які українці сприймали, як історичні форми народоправства (віче, козацька рада, сход), що характеризувалися рівністю та демократизмом. Варто зауважити, що радами селянських депутатів у 1917 р. переважно керували українські есери й селянські спілки. У червні 1917 р. на Київському губернському українському з'їзді присутні зауважували, що в селах масово йдуть перевибори рад і комітетів. У грудні 1917 р. саме до рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України М. Грушевський звернувся з проханням підтримати земельні реформи Центральної ради, а також за допомогою у боротьбі з радянським урядом Росії, який погрожував оголосити війну УНР. У відозві та резолюції Всеукраїнського з'їзду рад (1917р.) селянських, робітничих і солдатських депутатів було задекларовано підтримку політики Цен-

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 245. Арк. 2-47.

¹⁹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. Зі змінами 2016–2017 рр. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page3>

²⁰ Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.

²¹ ЦДАГО України. Ф. 27. Оп. 8. Спр. 223. Арк. 3; 11–12; 29; 42.

тральної ради та зазначено «про небезпеки, які становила влада РНК для України, зокрема через недотримання обіцянок щодо самовизначення, а також загрози кровопролиття». У 1918 р. партійні осередки російських більшовиків переходили в Україні на легальний стан. Перед початком виборів сільських і волосних рад більшовики спочатку розстрілювали тих, кого вважали бандитами, далі накладали контрибуцію на «куркулів», розмір якої міг сягати півмільйона рублів. Часто більшовицькі ради змінювали на ревкоми. У 1919 р. Червона армія окупувала територію УНР та здійснила спробу нашвидкуруч організовувати ревкоми. Волосні ревкоми переважно контролювали вибори до рад, добирали потрібних кандидатів тощо. Кожне село мало обирати сільський ревком із 5–7 найбільш селян. Створений ревком мав стати найвищою владою на селі й забезпечити «зброєю місцеву партійну міліцію»; «стягнення контрибуції з куркулів і буржуазії», «мобілізацію до армії».

Про створення більшовицьких сільських рад можемо стверджувати лише починаючи з 1920 р., після закріплення у Конституції УСРР положення про проведення виборів до постійних органів нової влади – рад. В основі радянського виборчого права був класово-трудовий принцип, суть якого полягала в тому, що виборчі права за Конституцією мають особи, які «добувають засоби для існування продуктивною й загальнокорисною працею», інші громадяни потрапляли в категорію «позбавленців». Положення, інструкції про вибори до органів влади, Конституції УСРР та інші нормативні акти узаконювали поширення дискримінаційних практик і заборон при формуванні виборних органів – рад і виконкомів²².

Однією з характерних ознак совєцької виборчої системи стало запровадження виборів на принципах нерівного, непрямого права під час відкритого голосування та незагальність виборів. Громадяни, котрих вилучили із виборчого процесу, тисячами надсилали заяви у виконкоми з проханням поновити їх у виборчих правах. Серед позбавлених виборчих прав були селяни, які між собою обмінялися худобою і потрапили у категорію професіоналів-торгівців; особи стар-

ші 55–60 років; ті, хто виїжджали за межі свого населеного пункту на заробітки; сільські вчителі за те, що «живуть на квартирі священика», «діти священиків» та ін. Відповідно до Інструкції про проведення статистичного обліку перебігу й наслідків виборчої кампанії 1926–1927 рр. (Форма 3, 4) «за 15 днів до виборів на видних місцях вивішувалися списки позбавлених виборчого права громадян». Такі списки ще називали «чорними», на відміну від «червоних». Часто до «чорних» списків вносили дані громадян довільно, біля прізвищ дописували характеристики на зразок «донька експлуататора», «син експлуататора», «бувний волосний староста», «псаломщик», «маклер», аналогічні записи робили й поряд із іменами дружин згаданих осіб. У 1927 р. в УСРР частка позбавлених виборчих прав громадян збільшилася до 4,6 %; в СРСР – до 3,5 %. Середній показник збільшення в СРСР становив 2,3 %, в УСРР – 3,2 %. Найбільше «позбавленців» було у віковій групі 40 і більше років, за нею йшла вікова група 30–39 р. У 1929 р. в УСРР інформацію подали 10 947 сільрад із загальної кількості 11 034. Після відповідних розглядів було позбавлено виборчих прав 552 211 осіб, частка позбавленців склала 4,5 (4,6 %) (середній показник по шести республіках становив 4,1 %). Якщо порівнювати показники по сільрадах УСРР 1929 р. із 1927 р., то можна відзначити, що в 1927 р. було подано на позбавлення менше на 142 637 осіб, ніж у 1929 р. Середній показник «сільських позбавленців» у шести республіках становив 3,6 %, в УСРР – 4,5 %. В окремих населених пунктах громадяни, позбавлені виборчих прав, могли складати від 15 до 40 % населення.

Наступною інституцією самоврядування українців були селянські спілки. Всеукраїнську селянську спілку було утворено у квітні 1917 р. в Києві на з'їзді діячів українського села, на якому було представлено 18 місцевих селянських спілок. На I Всеукраїнському селянському з'їзді було обрано Центральний комітет Селянської спілки. Головою ЦК Селянської спілки обрано М. Ковалевського, до його складу увійшли М. Стасюк, П. Христюк, І. Пугач та ін. Селяни об'єднувалися у селянські спілки з метою захисту своїх інтересів, можливості придбання сільськогосподарського реманенту, закупівлі насіння тощо. Спілки також мали розв'язати важливу проблему підвищення продуктивності праці в умовах малоземелля. Варто зауважити, що впродовж 1917–1918 рр. українські селяни, на відміну від російських, ще мали змогу активно торгувати, бо не зазнали масштабних негативних

²² Постанова 45. Основний закон (конституція) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Вісник Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів і Ради Праці та Оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанови і розпорядження Робітничого і Селянського Уряду Союзу РСР. № 2. Ст. 45–52. Москва : Вид. ЦВК Союзу РСР, 1923. 26 с. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Харків, 1926. 63 с.

наслідків більшовицької політики. Російські мішечники з Москви, Калуги, Курська й Орла долали російсько-український кордон і масово скуповували хліб в українських селян (один потяг привозив не менше тисячі ходаків). У такий спосіб стимулювалося виробництво хліба, збільшувалися грошові накопичення селян.

У 1919 р. Українська селянська спілка мала осередки в більшості українських сіл і певні повноваження, які б могли стабілізувати ситуацію з перерозподілу й захоплення земель селянами, зокрема внаслідок більшовицької агітації та закликів до «чорного переділу». На жаль, частина селян не усвідомлювала потреби в боротьбі не просто за користування землею, а володіння нею (індивідуально або колективно). VII з'їзд РКП(б) (березень 1918 р.) задекларував повне скасування приватної власності на землю, підтримку сільськогосподарських комун.

У 1920-х рр. Спілка висувала не лише економічні, але й політичні вимоги до більшовицької влади, серед основних були: «відміна прямих та опосередкованих податків із підприємств, котрі обслуговують селянські господарства (млини, кузні, механічні майстерні), звільнення селян від поборів, зменшення до „голодної норми“ заробітної платні робітникам і службовцям» (селяни були готові зіставляти свій рівень доходів із рівнем доходів робітників, адже він був переважно вищим за селянський). У 1924 р. пересічний річний прибуток селянина, який працював у найзаможнішому «куркульському» господарстві в Україні, тобто такому, де було понад 16,5 га землі, сягав 200 крб, пересічний річний прибуток робітника становив 521 крб, (до того ж робітник мав вигоди соціального забезпечення, недоступні селянинові), також висували вимоги щодо «широкої участі у міській владі безпартійних селян, скликання безпартійної загальнореспубліканської конференції селян із прямим і таємним голосуванням». Упродовж 1924–1927 рр., за далеко не повними даними, було задокументовано до 4 тис. фактів агітації за організацію селянських спілок. Совєцька влада боялася, що масове поширення селянських спілок загострить питання легітимності влади. Створення й активна діяльність селоспілок дозволяють виокремити їх як важливий елемент українського парагромадянського селянського суспільства.

Легітимація комуністичного режиму відбувалася зокрема через органи «керованої народної демократії». В українських селах з 1921 р. почали діяти комітети взаємодопомоги (КВД), реоргані-

зовані на початку 1925 р. в селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). Постановою ВУЦВК і РНК від 22 жовтня 1924 р. за СТВ закріплювали землі загальною площею 50 тис. дес. землі. СТВ утворювалися за постановою загальних зборів (сходу) громадян певного села, не позбавлених виборчих прав. Товариства користувалися правами юридичних осіб (мали право набувати й продавати майно, складати угоди, позиватися до суду). Сільради мали скликати загальні збори виборців для організації СТВ, а товариства, натомість, обов'язково надсилати свої протоколи у сільради. Обиралися і комітети, і ревізійні комісії, частково дублюючи структуру сільрад. Товариства мали свої грошові та натуральні фонди. Кошти складалися переважно із членських внесків, добровільних надходжень і доходів від майна, що їм належало, закріпленої за ними землі та ін. Інколи вони, навпаки, здавали землю й техніку в оренду, роздавали бідноті насіннєві фонди або продавали весь врожай. Більш активно СТВ діяли у Степу, Лівобережжі, менше – в Правобережжі та Поліссі. У 1927 р. було ліквідовано районні селянські товариства взаємодопомоги, на початку 1928 р. – задекларовано слабку організацію роботи СТВ, у 1930 р. вони були реорганізовані у каси взаємодопомоги. Комуністичний режим знищував будь-які форми взаємодопомоги, які повністю не контролював.

Ще однією важливою громадською інституцією українців була толока. До толоки ставлення завжди було позитивним, адже без сторонньої допомоги не обходилася переважна більшість господарств (Без толоки, як без руки, – ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш). Толокою допомагали потерпілим від стихійного лиха, будували хати, копали ставки, криниці, мостили дороги.

На жаль, тотальне одержавлення власності селян комуністичним режимом ліквідувало економічну основу українського парагромадянського селянського суспільства. «Суцільна» колективізація як інституціональний механізм мала примусовий характер та мету – змінити господарські традиції українців; використовувалася владою для досягнення тотального контролю, корелювалася з хлібозаготівельними кампаніями, оскільки гарантувала постачання хліба державі за низькими цінами. Українці відповіли на відчуження від власності активними формами опору, характерною ознакою яких було руйнування інституцій совєцької влади на селі, повернення до сходів, обрання сільських старост. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. зламав супротив української на-

ції. Терор, зокрема й терор голодом, для більшовиків апіорі розглядався як основний спосіб легітимації влади та вирішення усіх питань. С. Томашівський пророко попереджав: «ті українці, які вірять, що українська державність, все-таки урятована з повної руїни сучасним радянським правлінням, зжахаються подумавши, якими страшними коштами життя й майна, фізичного і духовного, оплачена сучасна тінь державності»²³.

²³ ЦДІАЛ. Ф. 386. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1.

На жаль, становлення комуністичного тоталітарного режиму завадило трансформації українського парагромадянського селянського суспільства у громадянське, призвело до відриву України від європейської моделі розвитку, законсервувало процес появи громадянського суспільства в Україні на довгі роки. Проте історичний досвід формування інституцій самоврядування в Україні дозволив створити в сучасній Україні цілий ряд функціональних об'єднаних територіальних громад (ОТГ).

References

- Antonovych V. Try natsionalni typu narodni. Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory. Kyiv: Lybid, 1995. 816 s.
- Borysevych S. O. Zakonodavche rehuliuвання pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1793–1886 roky): monohrafiia. Kyiv: Vyd-vo NADU, 2007. S. 217.
- Vytanovych I. Ahrarna polityka ukraïnskykh uriadiv 1917–1920. Miunkhen; Chikaho: [b. v.], 1968 (Druk. «Logos»).
- Vovk Kh. Studii z ukraïnskoï etnohrafii ta antropologii. Praha: Ukraïnskyi hromadskyi vyd. fond, 1928. S. 226.
- Voropai O. Zvychai nashoho narodu. Etnohrafichnyi narys. Miunkhen: Ukraïnske vydavnytstvo, 1966. T. II. S. 38–39.
- Konstytutsiia Ukraïnskoï Sotsialistychnoi Radianskoï Respubliky. Kharkiv, 1926. 63 c.
- Lozovyĭ V. Ahrarna revoliutsiia v Naddniprianskii Ukraini: stavlennia selianstva do vlady v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.): monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: PP «Moshak M. I.», 2008. S. 88.
- Markova S. V. Suspilno-politychni zminy v ukraïnskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.): dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. Kamianets-Podilskyi, 2015. S. 7.
- Markova S. V. Vlasnist na zemliu yak faktor rozvytku hromadianskoho suspilstva. Ukraïnskyi selianyn: Zb. nauk. prats. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho, 2014. Vyp. 14. S. 117–121.
- Mirza-Avakants N. Selianski rozruky na Ukraini 1905–1907 roku. Kharkiv Derzhvydav Ukrainy, 1925. S. 46–48.
- Nastroi ta povedinka naselennia Podillia v umovakh stalinskoï revoliutsii «zghory». 1928–1940. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. 528 s.
- Noll V. Transformatsiia hromadianskoho suspilstva: Usna istoriia ukraïnskoï selianskoï kultury 1920–30 rokiv. Kyiv: Rodovid, 1999. 560 s.
- Oliinyk M. Ukraïnske simeïne zvychaïeve pravo (na materialakh Pravoberezhnoi Ukrainy). Naukovi zapysky. Kyiv–Khmelnytskyi, 2002. T. 8. Ch. I. S. 174.
- Popovych M. V. Narys istorii kultury Ukrainy. Kyiv : ArtEk, 2001. S. 420.
- Postanova 45. Osnovnyi zakon (konstytutsiia) Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik. Visnyk Tsentralnoho Vykonavchoho Komitetu, Rady Narodnykh Komisariv i Rady Pratsi ta Oborony Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik. Postanovy i rozporiadzhennia Robitnychoho i Selianskoho Uriadu Soiuzu RSR. № 2. St. 45–52. Moskva : Vyd. TsVK Soiuzu RSR, 1923. 26 s.
- Pryimak O. M. Sotsialna transformatsiia pivdenoukraïnskoï selianskoï obshchyny naprykintsi KhIKh – pochatku KhKh stolittia. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho nats. universytetu. Zaporizhzhia: ZNU, 2009. Vyp. KhKhVII. S. 59–61.
- Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 21 travnia 1997 r. № 280/97-VR. Zi zminamy 2016–2017 rr. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page3>
- Slovnyk ukraïnskoï movy / Uporiadnyk Borys Hrinchenko. T. I: A–Zh. Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk URSR, 1958 (nadrukovano z vydannia 1907–1909 rr.). S. 329–330.
- TsDAVO Ukrainy. F. 1115. Op. 1. Spr. 1. 272 ark.
- TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 8. Spr. 223. Ark. 3; 11–12; 29; 42.
- TsDAHO Ukrainy. F. 5. Op. 5-1. Spr. 245. Ark. 2–47.
- TsDIAL. F. 386. Op. 1. Spr. 27. Ark. 1.
- TsDIAL. F. 760. Op. 1. Spr. 9. Ark. 2–6.